

Филозофски факултет Универзитета у Београду |2022

Центар за српске студије Филозофског факултета |2022

**Болести, ратови и глад –
српски народ пред
изазовима у прошлости
и садашњости**

Тематски зборник радова

Београд, 2022.

*Болести, ратови, глад – српски народ пред изазовима у
прошлости и садашњости*

Зборник радова

Сузана Рајић (уредник)

Београд, 2022.

Издавач

Центар за српске студије, Филозофски факултет, Универзитет у
Београду
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија

Рецензенти

Проф. др Владан Гавриловић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду

Проф. др Славиша Недељковић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

Др Јасмина Милановић, научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Техничка припрема

Данко Леовац

E-ISBN: 978-86-920397-6-8

Овај зборник је настао у оквиру научноистраживачког пројекта
Човек и друштво у време кризе 2, који финансира
Филозофски факултет Универзитета у Београду.

САДРЖАЈ

- 9 | Сузана Рајић, *УВОДНА РЕЧ*
- 11 | Жарко Илић, *СТАНОВНИШТВО „ОТРГНУТИХ ПРЕДЕЛА“ И РАЗГРАНИЧЕЊЕ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ И ОСМАНСКОГ ЦАРСТВА 1830–1834 – ИЗМЕЂУ СТРАХА И НАДЕ*
- 35 | Милош Јагодић, *МАТЕРИЈАЛНА ПОМОЋ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ СРБИМА У СРПСКОЈ ВОЈВОДОВИНИ 1848–1849.*
- 57 | Александар М. Савић, *СРПСКИ НАРОД У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ – ЗУЛУМИ, ГЛАДНЕ ГОДИНЕ, ПОБУНЕ И ВАНРЕДНИ НАМЕТИ. ПРИМЕР НИШКОГ САНЦАКА (1839–1856)*
- 93 | Данијел Радовић, *СТУДИЈЕ СРБИЈАНСКИХ СТУДЕНАТА У ИНОСТРАНСТВУ КАО ЗДРАВСТВЕНИ ИЗАЗОВ ЧЕТРДЕСЕТИХ И ПЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 19. ВЕКА*
- 117 | Сузана Рајић, *ИЗА ФРОНТА – ЖИВОТ У ПРЕСТОНИЦИ УОЧИ И ТОКОМ РАТА ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ И НЕЗАВИСНОСТ 1876. ГОДИНЕ*

- 135 | Кристиан Јерић, *ОРГАНИЗАЦИЈА ЗДРАВСТВЕНЕ ЗАШТИТЕ У ВОЈВОДСТВУ СРБИЈИ И ЈУЖНОЈ УГАРСКОЈ ОД 1849. ДО 1896. ГОДИНЕ*
- 157 | Урош Шешум, *МОБИЛИЗАЦИЈА ЈАВНОСТИ И ДРУШТВА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ТОКОМ АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ 1908–1909.*
- 183 | Danko Leovac, *EVERYDAY LIFE DURING WORLD WAR I – EXAMPLE OF OCCUPIED SERBIA (1916–1918)*
- 207 | Чедомир Антић, *МЕЂУНАРОДНЕ САНКЦИЈЕ НАД СРБИЈОМ И ЦРНОМ ГОРОМ (1991–2001) – ЦИЉЕВИ, ЗЛОЧИНИ, ЕКСПЕРИМЕНТ, ПОСЛЕДИЦЕ И ДОМЕТИ*
- 225 | Мирослав Радивојевић, *ЧЕТВРТО БОМБАРДОВАЊЕ БЕОГРАДА У ЈЕДНОМ ВЕКУ – ПРКОС И СТРАХ МАРТА 1999. ГОДИНЕ*

Др Урош Шешум

доцент

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

uros.sesum@f.bg.ac.rs

МОБИЛИЗАЦИЈА ЈАВНОСТИ И ДРУШТВА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

ТОКОМ АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ 1908–1909.

Апстракт: У раду је приказана реакција српског јавног мњења на анексију Босне и Херцеговине 1908. и понашање становништва Краљевине Србије према могућности рата са Аустро-Угарском, одбрамбеног или рата за одбрану националних тежњи. Анализиран је утицај медија на мобилизацију јавног мњења и удео организације Одбор за народну одбрану у припреми становништва за будући сукоб. Експлозија родољубивог и борбеног расположења изазвана Анексијом до сада је у историографији посматрана као догађај, међутим, анализа последица покрета широких слојева становништва Србије против Анексије на друштво у целини, а пре свега на решеност на даљи отпор, није била предмет интересовања историографије. Овај рад представља покушај да се та празнина попуни. Рад је написан првенствено на основу савремене штампе, пре свега *Политике* и *Малог журнала*, уз коришћење објављене и необјављене архивске грађе српског порекла, објављених извора и односне литературе.

Кључне речи: Анексија Босне и Херцеговине, Милован Миловановић, Аустро-Угарска, Краљевина Србија, Народна одбрана, јавно мњење, *Политика*

Захваљујући *Политици*, односно ванредном броју овог листа од пола пет поподне 5. октобра¹ 1908. београдска јавност сазнала је за предстојеће објављивање акта аустроугарске владе о Анексији Босне и Херцеговине. Аустроугарски владар Франц Јозеф тог дана је потписао документа о анексији, сутрадан је за њу сазнала аустроугарска, те и европска штампа, а 7. октобра објављена је у службеним новинама Монархије и окружницом аустроугарског

¹ Сви датуми у главном тексту дати су по грегоријанском календару, док се приликом навођења штампе у фуснотама користити календар који је важио у време њеног излагања.

министра иностраних дела Алојза фон Ерентела саопштена владама Русије, Велике Британије, Немачке, Француске, Италије и Османског царства.²

Политика је 5. октобра са насловне стране позивала на хитну мобилизацију и рат на живот и смрт против Аустро-Угарске и Београђане на митинг на коме би показали свој протест Анексији, а који се имао одржати на Позоришном тргу само сат и по након силаска ванредног броја са штампарске пресе. Незадовољство и револт београдске јавности убрзо су се показали на престоничким улицама масовним одзивом на митинг. Упркос краткоћи рока између позива и почетка митинга на Позоришни трг дошло је по проценама српске дневне штампе око 10.000 људи, чије је незадовољство али и патриотизам и спремност на отпор и борбу распламсао комедиограф и дипломата Бранислав Нушић, позвавши на крају низа говора на сутрашњи збор на истом месту. Маса је након митинга отишла пред двор, а затим пред посланства земаља које су сматране савезничким. Вест о Анексији је истог дана изазвала митинге и у унутрашњости. Незадовољство и спремност да се отпор пружи оружјем исказивали су се и на улицама Шапца, Лознице, Смедерева, Врања, Чачка, Алексинца, Ваљева, Крагујевца, Прокупља, Ниша и других места у Србији 5. октобра, али и данима касније.

На целој првој страници *Политике* 6. октобра објављен је проглас сарадника овог листа Јована Дучића, односно позив на нови митинг заказан за тај дан. Композиција, снага слика и узбуђење које је носио, дају прогласу обележје поклича и очајничког позива на рочиште на коме ће се решити судбина српског народа. Песник је позивао Београђане да дођу и покажу свој отпор свету, јер би равнодушност значила самоодрицање.³ Готово апокалиптични, епски позив,

² М. Војводић, *Србија и Анексиона криза 1908–1909*, Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине, Бања Лука, 2008, 121; М. Савић, *С народом, „Политика“ (1904–1915)*, Београд, 1989, 107; Ј. Милићевић, *Јавност Београда према анексији Босне и Херцеговине*, Југословенски народи пред Први светски рат, Београд, 1967, 553–554; М. Виденовић, *Анексиона криза у дневном листу Политика*, необјављен мастер рада, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш, 2019, 44–45; А. Митровић, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд, 2011, 114.

³ Ради илустрације даје се последњи пасус прогласа под насловом *Београђани, отаџбина је у опасности! Београђани! Дођите данас сви на ВЕЛИКИ НАРОДНИ МИТИНГ, дођите и мало и велико; дођите и ви очеви и ви децо; крените се и ви бони из постеље; понесите и ви мајке одојчади на грудима; дођите сви; данас се тражи реч нас свију, реч којом ћемо изјавити да смо готови пре*

нашао је одговор у маси, те се на митинг 6. октобра сјатило око споменика кнезу Михаилу око 20.000 људи. Окупљенима су се обратили истакнути представници четири од пет партија заступљених у Народној скупштини;⁴ у име самосталаца Љубомир Давидовић, радикала Љубомир Јовановић, либерала Михаило Борђевић и напредњака Војислав Маринковић, чиме је окупљенима стављено до знања да су национални интереси изнад страначких и да политичке странке деле мишљење народа. Збор је донео резолуцију која је српски народ позвала на отпор, а владу и скупштину на „дужност која им је је одређена самим положајем нужне одбране у који би Краљевина Србија била доведена“. Окупљеној маси хетерогеној по економском и друштвеном статусу и генерацијски шароликој,⁵ страначки говорници, који се политички и идеолошки у много чему међусобно нису слагали, као став политичке елите изнели су оно што су окупљени захтевали од државног вођства – да се на анексију Босне и Херцеговине ма и по цену рата не сме пристати.⁶

Манифестације, митинзи и демонстрације наставиле су се и наредних дана након што је Анексија и званично објављена. Трећег дана демонстрација, бар у Београду, решеност на отпор и ратоборно расположење, пре свега омладине, каналисали су се у упис у добровољце за по општем уверењу јавности неминовни

изгинути, да смо спремни пре одређи се сами себе, својих живота и својих имања, своје слободе и своје државе, пре него што ћемо дозволити даље потчињавање нашег племена; пре него што ћемо дозволити да нам грабљивица сусетка и даље чупа део по део меса са нашега раскрвављенога тела. На збор, Београђани, пред Кнежев споменик, данас у 3 сата по подне! На збор! М. Савић, нав. дело, 108; Политика, бр. 1.683, 23. 9. 1908, 1.

⁴ Социјалдемократска странка се водила својим принципом да неће сарађивати са грађанским партијама. Странка је заузела врло негативан став и према митинзима и према представницима странака који су прихватили пароле масе, те је одбили позив да пошаље свог представника да се обрати на митингу заједно са представницима осталих парламентарних странака. Социјалдемократи су 7. октобра одржали конференцију како би утврдили дефинисање спрам Анексије, међутим, није се дошло до јединственог става. Социјалдемократи су осудили анексију, али су с друге стране били противни рату, осим у случају револуције у Босни и Херцеговину, коју би у случају избијања Србија била дужна војно да помогне. Ј. Милићевић, нав. дело, 563–567.

⁵ Опис окупљене масе на митингу видети у: Политика, бр. 1.683, 23. 9. 1908, 1.

⁶ Политика, бр. 1.684, 24. 9. 1908, 1–3; Мали журнал, бр. 267, 24. 9. 1908, 2; Правда, бр. 261, 23. 9. 1908, 1–2; исто, бр. 262, 24. 9. 1908, 1; М. Поповић, Београд и Анексија, Народна одбрана 8 (1933), 765–766; исти, Око оснивања народне одбране, хронологија анексионих догађаја, Народна одбрана 9 (1934), 78–80; исти, Оснивање Народне одбране, покушај једне хронологије, Народна одбрана 13 (1938), 735–736; С. Игњић, Шабац и околна од 1875. до 1912. године, Шабац у прошлости, књ. 2, Шабац, 1980, 349–350; М. Савић, нав. дело, 107–109; М. Војводић, Уочи рата 1914, Србија и балканско питање 1875–1914, Нови Сад, 2000, 420; Ј. Милићевић, нав. дело, 553–556, 563; М. Виденовић, нав. дело, 44–48, 51–56.

и блиски рат са Аустро-Угарском. Иницијативу за упис дао је према сопственом сведочењу, на крају свог говора један од говорника на митингу Бранислав Нушић, како је написао, у циљу давања одушка огорчењу.⁷ Заправо, идеја за уписивање у добровољце прокламована је истог дана са различитих страна, не само са говорнице у Београду. Позив се јавио и у најмање три гласила. Седмог октобра на првој страни *Политике* изашао је проглас под насловом *Напред! Упис у добровољце*. Њиме су позвани сви Београђани који не желе да живе као робови и који су се „опасали мушким пасом“, а нису војни обвезници да се уписују у редове добровољаца код споменика кнезу Михаилу, где су их чекали штандови за упис и свештеник да пред њим положи заклетву. На уписивање су 7. октобра позвали и *Труба* и *Вечерње новости*, а Омладинска организација Либералне странке, Национална омладина, позвала је истог дана на уписивање у редове добровољаца све своје чланове. Аутори прогласа изгледа нису превише размишљали о организацији уписа добровољаца. Група четника, учесника четничке акције у Старој Србији, вероватно збуњена што пред спомеником није затекла штанд, дошла је пред уредништво *Политике* и тражила да се упише у добровољце.⁸ Владислав Рибникар, власник и уредник листа, и сарадници *Политике* Нушић, Миомир Миленовић, и сам некадашњи четник, Диша Стевановић и Јован Дучић, уз добошара и барјактара повели су четнике и масу која им се успут придружила на путу до споменика кнезу Михаилу, где је донет сто и отпочело уписивање у списак на чијем су се почетку нашли уредник и сарадници *Политике*. Истовремено и друге, шаренолике групе, дошле су да се упишу у добровољце. У редовима за уписивање било је људи у зрелим годинама, ратних ветерана, бивших четника и радника. Према писању штампе већину је чинила омладина – студенти и ђаци. Према *Политици* у добровољце се уписивао и велики број аустроугарских војних бегунаца пристиглих у Србију пре и након сазнања о Анексији. Одзив је био неочекивано велики, у износу од неколико хиљада, те су

⁷ Текст Бранислава Нушића *Како смо почели* о оснивању Народне одбране објављен је 1933. у часопису *Народна одбрана* и доцније поново у истом часопису 1938. године. Б. Нушић, *Како смо почели*, Народна одбрана 8 (1933), 765.

⁸ Извесно су четници прочитали проглас *Политике* о уписивању у добровољце, те су у њеном уредништву потражили информације о месту пријаве.

тог и наредног дана у Београду, извесно независно једни од других, формирану на брзу руку одбори за формирање добровољачких одреда.⁹

Будући да је организационих одбора било више, а у Београду и у унутрашњости одзив добровољаца изванредно велики, 7. октобра и наредних дана почели су да се праве и ревидирају спискови на основу којих је требало формирати посебне одреде. По угледу на борце Ђузепеа Гарибалдија из времена борбе за уједињење Италије, а можда и по угледу на добровољачке јединице из времена сукоба са Турцима 1862. у Београду, готово сви добровољачки одреди називани су легијама. Формиране су: Легија смрти, сабрана Нушићевом иницијативом; Легија хиљаде, која је имала да окупи хиљаду студената, младих трговаца и чиновника; Легија Црногораца и Босанско-херцеговачка легија, састављене од Срба из Црне Горе из Босне и Херцеговине у Београду; Македонска легија, од четника и Београђана родом из Повардарја; Универзитетска легија; Омладински добровољачки кор и његова Обилића легија; Соколска легија, састављена од 400 чланова београдског соколског удружења; Легија Силни, састављена од чланова другог соколског удружења Душан Силни; Легија кнез Михаило Националне омладине; Легија старих добровољаца, састављена од добровољаца ветерана. Доцније, у новембру, образована је и Легија престолонаследника Ђорђа или је пак његово име понела нека од постојећих. У данима након анексије добровољачке легије формирале су се и у унутрашњости, пре формирања Одбора за народну одбрану или иницијативом локалних одбора након настанка ове организације. У Лозници је формирана Легија Анте Богићевића, у Прокупљу Топличка легија Косанчић, у Шапцу Дринска легија Змај од Ноћаја, у Чачку легија Танаска Рајића, у Краљеву Ибарска легија, у Крагујевцу Шумадијска легија, у Неготину Легија Хајдук Вељка, у Нишу Легија Синђелића, у Зајечару Зајечарска омладинска добровољачка легија, која је као и нишка била састављена углавном од ђака виших гимназијских разреда. У Крагујевцу је

⁹ У свом сећању на оснивање Одбора за народну одбрану Нушић је 1933. вероватно због динамичности догађаја с почетка октобра 1908. и велике временске удаљености од догађаја нешто другачије приказао свој удео приликом давања иницијативе за упис у добровољце него што је то представила савремена штампа. *Политика*, бр. 1.684, 24. 9. 1908, 1; *Политика*, бр. 1.685, 25. 9. 1908, 3, *Мали журнал*, бр. 268, 25. 9. 1908, 2; *Правда*, бр. 262, ванредно издање, 25. 9. 1908, 1; М. Поповић, *Оснивање Народне одбране*, 735–736; Б. Нушић, *нав. дело*, 765.

образована чак и девојачка добровољачка чета или Женска добровољна легија, а у целој Србији неколико ђачких чета, састављених од ђака виших разреда гимназија.¹⁰

Уписивање у добровољце, прављење спискова и давање инспиративних и симболичних имена групама које су требале да то постану, није представљало и формирање добровољачких одреда. На основу новинских вести изгледа да осим одреда који су према писњу штампе упућени на Дрину, састављених углавном од старих четника, легије првих дана нису биле наоружане, одевене, нити су заједно стално боравиле у логорима. Пут ка претварању спискова одушевљених родољуба у фактичке одреде трасиран је 9. октобра, када је формирана организација Одбор за народну одбрану под чију су команду стављени сви добровољци.¹¹ Према сећању Бранислава Нушића и Велимира Карића, поменутог дана на конференцији угледних Београђана сакупљених у згради београдске општине ради споразума о каналисању народног незадовољства које је претило

¹⁰ Побројани одреди вероватно не представљају коначан списак легија. Осниване су мање-више у сваком већем месту у Србији, јер је одзив био у складу са расположењем на митингу, те се процењивало да је до краја октобра било уписано чак 30.000 добровољаца. Само у Ужицу, на пример, до 9. октобра 1908. уписано их је чак 3.000. Имена легија бирају се са идејом да се истакне веза косовске и традиције ослободилачке борбе српског народа у 19. веку са предстојећом борбом за опстанак Србије у рату са Аустро-Угарском, а у случају Македонске, Босанско-херцеговачке и Црногорске да се покаже национално јединство Срба без обзира на политичке границе. Поред легија у Београду и унутрашњости формиране су и добровољачке чете, те је тако створена Сијеринска чета под командом свештеника Димитрија Димитријевића, једног од доцнијих вођа Топличког устанка, Хајдучка и Црна чета. Прва је била састављена од 24 хајдука под командом извесног хајдука Радивоја и ставила је себи у задатак извиђање на непријатељској територији и деловање динамитом. Последња чета, ако је уопште формирана, представља бизаран израз морбидности. Сви чланови наводно су били сирочад и људи без породица, а заклињали су се целивањем лобање и причешћивањем крвљу. Наводно један за другог нису знали да су чланови чете и уписивали су се само ноћу када су и примали наредбе. У штампи је истицана тајност и наглашаван вео таме око ове јединице. *Политика*, бр. 1.684–1.686, 24–26. 9. 1908; *исто*, бр. 1.696, 4. 10. 1908, 2; *исто*, бр. 1.717, 27. 10. 1908, 2; *исто*, бр. 1.783, 3. 1. 1909, 3; *Мали журнал*, бр. 267, 24. 9. 1908, 3, *исто*, бр. 268, 25. 9. 1908, 1; *исто*, бр. 271, 27. 9. 1908, 1; *исто*, бр. 274. 30. 9. 1908, 3; *исто*, бр. 306, 3. 11. 1908, 3; *Народна одбрана, орган Народне одбране*, бр. 4, 24. 10. 1908, 4; М. Поповић, „Рајића топ“, *орган Народне одбране*, Народна одбрана 9 (1934), 351; *исти*, „Одбрана“ *орган Народне одбране за округ крајински*, Народна одбрана 9 (1934), 595; *исти*, *Предратна штампа Народне одбране*, Народна одбрана 13 (1938), 715; *исти*, *Оснивање Народне одбране*, 757; У. Бјелић, *Народна одбрана*, Народна одбрана 9 (1934), 731; *Вардар календар* 5 (1910), 30; С. Игњић, *нав. дело*, 351–352; В. Дедовић, *Протести Срба у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Србији и Османском царству против анексије Босне и Херцеговине*, Српске студије 12 (2021), 185; М. Савић, *нав. дело*, 109–110; М. Виденовић, *нав. дело*, 52–53, 58–62; Ј. Милићевић, *нав. дело*, 560–561.

¹¹ *Политика*, бр. 1.687, 28. 9. 1908, 1; *Мали журнал*, бр. 271, 27. 9. 1908, 2; Ј. Милићевић, *нав. дело*, 561; М. Поповић, *Оснивање Народне одбране*, 757; М. Војводић, *Србија и Анексиона криза*, 125.

да радом агента провокатора повуче масу на паљевину аустроугарског посланства и друге опасне инциденте, одлучено је да се формира организација која ће незадовољне и за рат опредељене масе окупити, организовати и усмерити ка рационалном отпору анексији. Иницијалну оснивачку групу Народне одбране у Београду чинили су Бранислав Нушић, председник београдске општине Велизар Вуловић, апотекар Велимир Карић, генерал у пензији Божидар Јанковић, капетан у пензији и народни посланик Либералне странке Живојин Рафајловић, београдски богаташ, председник Београдске задруге Лука Ђеловић, истакнути политичари и интелектуалци Љубомир Јовановић, Љубомир Давидовић, Војислав Маринковић и секретар Универзитета Живојин Дачић. Поменути су формирали београдски Одбор за народну одбрану, који је убрзо постао Средишњи, односно главни одбор организације. Убрзо по оснивању, истог дана, на митингу у Београду је проглашено оснивање организације и објављени њени циљеви. Истог и наредних дана слични одбори под истим називом формиран су и у другим градовима Србије. Сви они признали су ауторитет Средишњег одбора и прегли да створе што више окружних, среских и општинских одбора и пододбора.¹²

Историчар Станоје Станојевић 1923. је навео да је на дан прогласа Анексије министар иностраних дела Милован Миловановић сазвао неколико бивших и активних министара, међу којима Николу Пашића, Љубомира Јовановића и Љубомира Стојановића, председника београдске општине Вуловића и неколико угледних грађана, укључујући и Станојевића, на договор о смишљеном утицању на јавно мњење, преко новина и усмено, да би се егзалтирана митингашка маса у Београду „задржала у границама разумних поступака“ и како би умеренији елементи добили пресудан утицај на народни покрет. За наредни дан сазвана је шира конференција грађана у сали београдске општине како би се договорио још

¹² Према Нушићу идеја за оснивање одбора је потекла од њега. Како сам пише, он је будућим члановима Средишњег одбора изнео иницијативу за његово стварање у кафани Коларац у Београду, те да је организација ту настала у идеји, а да је доцније на потоњим конференцијама уобличавана. Савременици и литература, упркос његовом великом утицају на стварање Одбора не убрајају га у његове чланове. Нушић је свакако био члан Одбора за народну одбрану, мада можда не његовог ужег београдског језгра. М. Војводић, *Уочи рата 1914*, 420; Ј. Милићевић, *нав. дело*, 561–562; В. Карић, *Народна одбрана*, Народна одбрана 9 (1933), 760–761; Б. Нушић, *нав. дело*, 765; М. Поповић, *Оснивање Народне одбране*, 757; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд, 1989, 495.

један митинг против Анексије. Према Станојевићу, Нушић је тада предложио да се створи друштво Народна одбрана које ће штитити и пропагирати националне интересе у аустроугарским покрајинама, што су окупљени једногласно прихватили. У прилог Станојевићевим тврдњама делимично говори исказ Велимира Карића који наводи да му је трећег дана митинговања у Београду, дакле седмог октобра, алудирајући на протесте приликом случајног сусрета Никола Пашић рекао: „Што гледате ви ово... Ако се ово продужи овако претвориће се у један неозбиљан сокачки скуп. То ви треба да узмете у своје руке и да озбиљно поведете те ствари“. Карић је био бивши члан Извршног одбора Српске четничке организације у Врању, те се „ви“ вероватно односило на некадашњу четничку одборску структуру коју је Пашић водио пре 1908. као председник владе и министар иностраних дела.¹³ Пашић је према Станојевићу присуствовао састанку бивших министара, те је његова препорука Карићу можда могла потећи из Миловановићеве иницијативе, уколико је последње било. Пашићеве речи о каналисању масе, слажу се са мотивом стварања организације коју дају Нушић и Карић и са наменом коју јој је према Станојевићу наменио Миловановић.¹⁴ Са друге стране, иако је сигурно био члан Народне одбране још 1908.¹⁵ Станојевића као члана иницијалне оснивачке групе не помињу ни Нушић ни Карић, што намеће отпор безрезервном прихватању његових исказа. Миловановић у својим белешкама скуп о коме Станојевић пише не помиње, те је иако је сасвим могуће да се одржао, то без додатне потврде у изворима није могуће тврдити. Да је Миловановић иницирао оснивање Одбора за народну

¹³ Детаљно о томе видети у: У. Шешум, *Српска четничка акција 1897–1908, оружана дипломатија*, Нови Сад, 2019.

¹⁴ Историчар Јован Милићевић Станојевићев исказ о оснивању Народне одбране донео је у целости на немачком језику из немачког издања Станојевићеве књиге. Милићевић је поклатио поверење Станојевићу у погледу његове тврдње да је био очевидац и учесник скупа који је Миловановић окупио. С. Станојевић, *Убиство аустриског престолонаследника Фердинанда, прилози питању о почетку светског рата*, Београд, 1923, 38–39; Ј. Милићевић, *нав. дело*, 570–571; В. Кагић, *нав. дело*, 760; Б. Нушић, *нав. дело*, 765.

¹⁵ У друштву са Браниславом Нушићем Станојевић је октобра 1908. отпутовао у Османско царство да у име одбора за народну одбрану преговара о сарадњи са Централним комитетом младотурског Друштва за јединство и напредак у Солуну и пододбором комитета у Скопљу. *Мали Журнал*, бр. 310, 3. 11. 1908, 2; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 3-3, прир. М. Војводић, Београд, 2014, бр. 306 (=ДСПКС); Ђ. Микић, *Аустро-Угарска и младотурци 1908–1912*, Бања Лука, 1983, 120–121.

одбрану као таквог не тврди ниједан сачуван наративни нити документарни извор. Чињеница да је Министарство иностраних дела брзо по формирању Одбора преузело на себе његово финансирање, о чему ће доцније бити речи, оснажује ту могућност. Међутим, снажна подршка Одбору не значи нужно и иницијативу у његовом формирању. С обзиром на то да је архива Средишњег одбора 1915. уништена од стране његових чланова,¹⁶ а да су државне институције своју подршку исказивале тајно, тешко да ће се на горње питање добити коначан одговор.

Средишњи одбор се коначно конституисао 21. октобра 1908. готово у истом саставу иницијалне оснивачке групе, са изузетком Нушића. За председника је изабран Божидар Јанковић, потпредседника Љубомир Јовановић, главног тајника Живојин Рафајловић, а за благајника, без чланства у Одбору, Милан Глишић. Одбор је одмах по конституисању у виду програма себи у циљ ставио буђење и снажење националне свести, уписивање добровољаца, формирање добровољачких одреда и њихову обуку, образовање и обучавање нарочитих комитских чета, прикупљање прилога за националне циљеве и развијање акције у свим осталим правцима одбране српског народа.¹⁷ Убрзо је тамо где није формирана у време образовања београдског одбора почела да се ствара и одборска мрежа у унутрашњости. Током октобра и новембра Народна одбрана установила је или кооптирала постојеће локалне одборе и друштва створена у циљу отпора анексији као своје пододборе у Шапцу, Ваљеву, Лозници, Лешници, Малом Зворнику, Врању, Нишу и Неготину, вероватно и у другим местима, а одборско чланство по правилу су чинили представници политичке, интелектуалне и финансијске елите. Због свог положаја на граници према Аустро-Угарској најзначајнији је био шабачки одбор под председништвом бившег скопског конзула Милосава Куртовића и потпредседником, трговцем

¹⁶ V. Karić, *нав. дело*, 761.

¹⁷ ДАС, МИД, Строго поверљива архива (СПА), 1911, 4/17. 7. 1909, извештај Одбора за народну одбрану Врховној управи, односно министру иностраних дела Миловану Миловановићу; ДАС, Министарство иностраних дела (МИД), Благајничко одељење (БО), К. 100, признаница главног тајника Одбора за народну одбрану Ж. Рафајловића на примљених 2.000 динара из МИД-а, 20. 10. /2. 11. 1908; *Народна одбрана*, 5–6; V. Karić, *нав. дело*, 760.

Божом Миловановићем, заправо носиоцем шабачке организације.¹⁸ Према извештају Одбора за народну одбрану из средине јула 1909. до тада је формирано укупно 16 окружних, 33 среска и 173 општинска одбора, док су по сеоским општинама и селима створена повереништва.¹⁹

Пошто је стварање одборске мреже релативно брзо окончано, а уписивање добровољаца, бар оних из Србије,²⁰ углавном обављено већ и пре стварања организације,²¹ Одбор се посветио стварању добровољачких одреда и комитских чета и њиховом вежбању, као и прихватању и слању на вежбе добровољаца из иностранства. Већина чланова Средишњег одбора изузимајући председника, благајника, Маринковића и Дачића, били су у време трајања четничке акције у Старој Србији до јула 1908. чланови београдског или врањског одбора Српске четничке организације, која се узгред буди речено једно време званично звала Српска одбрана, те им искуство у формирању чета није недостајало. Искуство у

¹⁸ Историја настанка доцнијег шабачког окружног одбора Народне одбране показује да одборска мрежа није успостављана по плану београдске групе, већ да су и пре њеног настанка у унутрашњости Србије настајали одбори са истим или сличним циљевима. Убрзо након што се сазнало за Анексију у Шапцу је основано Патриотско друштво под председништвом Боже Милановића. Оно се ставило на чело и организовало протест против Анексије у Мачви, Поцерини и Посавини. Након што је у Београду формиран Одбор за народну одбрану, Патриотско друштво му се потчинило. *ДСПКС, књ. 3-3*, бр. 127; *Политика*, бр. 1.704, 14. 10. 1908, 3; *Мали журнал*, бр. 304, 29. 10. 1908, 1, 3; *исто*, бр. 306, 1. 11. 1908, 3; *Народна одбрана, орган Народне одбране*, бр. 4, 24. 10. 1908, 4; *исто*, бр. 6, 7. 11. 1908, 3-4; С. Игњић, *нав. дело*, 351-352; М. Војводић, *Уочи рата 1914*, 421-423.

¹⁹ Иако је број импозантан и иако сведочи да је одборском мрежом била покривена територија Србије, од села и општина, преко среских и окружних средишта, не треба губити из вида да је Србија 1908/1909. имала 17 округа и 81 срез, односно да чланство у једном броју округа није било довољно бројно да би било потребе организовати срески одбор у сваком срезу. У једном од округа такође није био основан окружни одбор. До краја 1911. број одбора износио је 223 што значи да се након 1909. одборска мрежа није значајније ширила. Изостанак раста не значи нужно да је организација изгубила на популарности, већ да је постојећа мрежа била добро успостављена и да за стварањем нових одбора није било потребе. Иначе, повереништва, али тајна, стварана су и на аустроугарској територији. Њих и општинска и сеоска повереништва не треба мешати. ДАС, МИД, СПА, 1911, 4/17. 7. 1909, извештај Одбора за народну одбрану Врховној управи. М. Војводић, *Уочи рата 1914*, 421-423; *Народна одбрана*, Београд, 1911, 6; *Државни календар Краљевине Србије за годину 1908. која је преступна*, Београд, 1908, 162-167.

²⁰ Према извештају Одбора из јула 1909. током Анексионе кризе вежбано је око 5.000 добровољаца страних војних обвезника, највише Руса, Чеха и Пољака. Срби из Османског царства и Аустро-Угарске такође су се јављали у добровољачке и четничке одреде. ДАС, МИД, СПА, 1911, 4/17. 7. 1909, извештај Одбора за народну одбрану Врховној управи; Ђ. Микић, *нав. дело*, 119-120.

²¹ Уписивање се наставило и доцније, те је орган Пиротског окружног одбора за народну одбрану *Момчиловац* позивао добровољце крајем децембра 1908. да се пријављују месним, среским или окружном одбору. Месни и срески одбори имали су дужност да имена уписаних одмах шаљу окружном, вероватно ради попуњавања или формирања одреда. *Момчиловац*, бр. 1, 16. 12. 1908, 3.

њиховој обуци са друге стране чланови одбора нису имали, јер обука четника пре њиховог одласка на терен за време поменуте акције није спровођена. Војничко искуство генерала Јанковића могло је да надомести ту празнину. Добровољци у Београду, где их се и највише пријавило, крајем октобра позвани су на лекарски преглед. Након прегледа су здрави и способни били подељени по одредима са посебним ознакама и упућени на вежбање на Бањичко и Топчидерско брдо. Почетком новембра у престоници је отпочело редовно вежбање добровољаца недељом и празницима, а брзометне пушке,²² и муницију су добијали од стрељачких и соколских друштава и из војних магацина, док су обуку водили активни официри и подофицири. Доцније, крајем фебруара 1909, један део београдских добровољаца позван је да се упише у гимнастичко друштво Соко, преко кога би им Одбор за народну одбрану обезбедио редовно вежбање. Зависно од способности локалних одбора и сарадње са војним властима обука и вежбање добровољаца мање или више успешно спровођена је у Београду и у унутрашњости све до краја марта 1909. када је Србија била приморана да нареди распуштање добровољачких одреда.²³ Одбор за Народну одбрану током

²² Јула 1909. Средишњи Одбор је располагао са свега 56 брзометних пушака, три једнометке, једним револвером и са 400 ручних бомби. Већина овог материјала добијена је из врањског магацина угашене Српске четничке организације која је по решењу владе сав свој заостали материјал и суму од 2.700 динара уступила почетком децембра Одбору за народну одбрану. Интересантно, четничка организација је децембра 1908. Одбору по налогу МИД-а уступила уз остали убојни материјал и одећу, око 500 пушака, од чега је 57 било брзометних, те је нејасно где се ово оружје у међувремену затурило. *ДСПКС*, књ. 3, додаток, бр. 176, 181, 184, 186; *ДАС*, *МИД*, *СПА*, 1911, 4/17. 7. 1909, извештај Одбора за народну одбрану Врховној управи.

²³ Лекарски преглед добровољаца засигурно је спровођен и у Нишу, вероватно и у другим местима. У појединим варошима, као у Ваљеву, вежбање је почело и раније, почетком октобра, пошто је локални одбор рано основан и преузео на себе формирање одреда и његово вежбање. Мимо добровољаца, целокупна ваљевска омладина се 10. октобра 1908. уписала у соколско друштво Душан Силни и преко потпредседника локалног одбора свог друштва Драгутина Димитријевића Аписа затражила од команданта Дринске дивизијске области да јој уступи оружје за вежбу. Нишки добровољци из Легије Синђелића вежбали су већ почетком новембра 1908. године. Добровољци у другим местима, без утицајних заштитника и са сувише крутим представницима војних власти због различитих узрока дуго су чекали на издавање оружја. Тако је шездесет шабачких добровољаца оружје добило и отпочело вежбе тек у марту 1909, док је зајечарска легија, иако је добила шездесет брзометки са бајонетима и официра за обуку почетком јануара 1909. отерана са војног вежбалишта од стране војних власти. *ДАС*, *МИД*, *СПА*, 1911, 4/17. 7. 1909, извештај Одбора за народну одбрану Врховној управи; *Политика*, бр. 1.706, 16. 10. 1908, 2–3; *исто*, бр. 1.717, 27. 10. 1908, 2–3; *исто*, бр. 1.745, 24. 11. 1908, 3; *исто*, бр. 1.781, 1. 1. 1909, 2; *исто*, бр. 1.783, 3. 1. 1909, 3; *исто*, бр. 1826, 14. 2. 1909, 3; *исто*, бр. 1.834, 23. 2. 1909, 3; *исто*, бр. 1.842, 3. 3. 1909, 2; *исто*, бр. 1.860, 21. 3. 1909, 3; *Мали журнал*, бр. 278, 7. 10. 1908, 3; бр. 306, 3. 1. 1909, 2; *Народна одбрана, орган Народне одбране*, бр. 6, 20. 2. 1909, 4; С. Игњић, *нав. дело*, 351–352.

Анексионе кризе није ни покушавао да створи сопствене залихе оружја, већ се у погледу вежбања ослањао на позајмице из војних магацина. Добровољачки одреди би према томе, да је до рата дошло, били упућени на државни арсенал. Поред тога, могућност вежбања добровољаца у сваком месту понаособ зависила је од стања у војним магацинима окружних команди, пошто је због кризе и вежбање војних обвезника било у току.

Судећи по вестима у штампи припадници добровољачких јединица нису биваковали заједно, уколико се изузму вежбе, те није било потребе старати се о њиховом смештају и исхрани. Одећа и опрема су им са друге стране били потребни, али Средишњи одбор није преузео на себе снабдевање свих добровољаца у земљи, већ је набавку препустио локалним одборима и ослонио се на донације мештана својим суграђанима добровољцима у новцу, одећи и обући.²⁴ Краљевачка Ибарска легија и нишки „Синђелићи“ у том погледу су прошли боље од осталих. Сви краљевачки чиновници су се одрекли дела својих редовних месечних прихода у корист касе легије, а имућнији грађани се обавезали на редовне месечне донације истој благајни. У јануару 1909. Краљевчани су се међусобно споразумели да за легију дају исто колико и за порез. Иако нико није одрекао давање или протествовао против завођења неке врсте „патриотског приреза“ заједница се договорила да сваког прекршиоца споразума казни бојкотом. Нишки одбор Народне одбране је одмах по формирању своје легије међу својим члановима сакупио 6.000 динара као почетни капитал легијске касе. Друге легије су или примале донације, или саме организовале друштвене догађаје на којима су прикупљале прилоге за преобуку.²⁵ Набавку зимске одеће и обуће за добровољце и војску као своју дужност превасходно је схватио неборачки део становништва које заједничкој

²⁴ Крајем новембра новинар *Малог журнала* предложио је да снабдевање добровољаца на себе преузме Одбор за народну одбрану, те да покуша, пошто је добровољаца било и из других европских држава, да се обрати за финансијску помоћ богатим Европљанима који су имали симпатије за Србе и Србију, те да затражи средства и за добровољачку болницу. Да се одбор о снабдевању и издржавању добровољаца старао крајем новембра 1908. не би било нужно износити овакве предлоге. *Мали журнал*, бр. 317, 12. 11. 1908, 1.

²⁵ Београдска легија састављена од Сокола организовала је у сали Коларчеве задужбине јануара 1909. забаву у корист набавке походне одеће. *Политика*, бр. 1.727, 6. 11. 1908, 3; *исто*, бр. 1.771, 20. 12, 1908, 2; *исто*, бр. 1.785, 5. 1. 1909; *исто*, бр. 1.825, 14. 2. 1909, 2; *Мали журнал*, бр. 306, 3. 1. 1909, 2.

припреми отпора није могао да допринесе уписом у легије. Београдско женско друштво организовало је у новембру 1908. прикупљање зимске одеће за војнике, а само определило 3.000 динара за израду 1.500 грудњака за војску. Прилоге су прикупљале и друге Београђанке, наставнице и ученице бероградских школа, али и мушки житељи престонице. Према писању *Политике* чак су и ђаци нижих разреда основних школа одвајајући од џепарца за ужину прикупили новац и купили 25 памуклија, напрсника, добровољцима.²⁶

Одбор за народну одбрану заправо није имао финансијских разлога да опремањем и издржавањем добровољаца у унутрашњости оптерети грађанство, јер је убрзо по свом формалном конституисању почео да добија прилично велике редовне месечне суме на име издржавања од Министарства иностраних дела, што је наравно остало непознато јавности. Десетак дана по формалном образовању Средишњи одбор је од Министарства прво добио исплату од 2.000 динара, свакако за трошкове у октобру, а затим и 12.000 динара у две рате за новембар. Као редовну принадлежност одбор је последњу суму месечно примао до маја 1909. године.²⁷ Мотив Средишњег одбора очигледно није лежао у штедљивости. Ослањањем на грађанство и сопствену нижу одборску структуру у погледу финансирања добровољаца он је делао у смислу свог програма – јачао је националну свест патриотском мобилизацијом грађана и прикупљао добровољне прилоге који би у случају рата растеретили пренапрегнуте државне финансије. Самостално формирање и издржавање добровољачких одреда

²⁶ Лознички пододбор Београдског женског друштва даровао је Легији Анте Богићевића заставу, док је шабачкој легији заставу израдило Женско патриотско друштво из Шапца. *Политика*, бр. 1.735, 14. 11. 1908, 3; *исто*, бр. 1.742, 25. 11. 1908, 2-3; *Мали журнал*, бр. 303, 29. 10. 1908, 1; *исто*, бр. 310, 3. 11. 1908, 2; *исто*, бр. 334, 29. 11. 1908, 1; *исто*, бр. 400, 2.

²⁷ ДАС, ДАС, МИД-БО, К. 100, признаница главног тајника Одбора за народну одбрану Ж. Рафајловића на примљених 2.000 динара из МИД-а, 20. 10. /2. 11. 1908; решење председника владе П. Велимировића о издавању полумесечног издржавања Одбору за народну одбрану 2/15. 11. 1908; признаница Ж. Рафајловића на примљених 6.000 динара за полумесечно издржавање Народне одбране из МИД-а, 2/15. 11. 1908; решење министра иностраних дела М. Миловановића о издавању 6.000 Одбору за народну одбрану 30. 11. / 13. 12. 1908; Признаница Ж. Рафајловића на примљених 6.000 динара, 28. 11. / 11. 12. 1908; исто, К. 116, решења министра иностраних дела М. Миловановића о издавању 12.000 Одбору за народну одбрану на име принадлежности за јануар, фебруар, март, април и мај 1909, од 13/26. 1. 1909, 11/24. 2. 1909; 2/15. 3. 1909; 2/15. 4. 1909; 2/15. 5. 1909.

прилозима, или убеђење да је народ без помоћи државе успео да створи читаву добровољачку војску, јачало је самопоуздање и солидарност код сваког појединца понаособ, али и ужих заједница те и свог народа Србије. Лечило је рањени национални понос и утицало да се становништво од манифестација незадовољства на митинзима окрене масовном патриотском активизму. Још и пре формирања Одбора масовни одзив младића и ђака у легије, њихов патриотизам и спремност на самопрегор и жртвовање свакако су инспирисали зрелије војно неспособне мушкарце да материјално помогну покрет. Девојке и жене, сестре, супруге и мајке легионара, самим тим нису могле остати по страни. Спремност грађанства без обзира на имовинску моћ да прилаже утицала је на приватна предузећа, пре свега финансијске заводе, да прилагањем покажу солидарност са друштвом које им је омогућавало пословање. Ризик да се оштрица беса пореских обвезника окрене ка држави, која је почетак расплета српског националног питања дочекала војно неспремна и потребита у много чему, није се појавио ни у једном тренутку, мада је до тога објективно могло доћи. Добровољачки покрет с почетка октобра створио је невероватно брзо паравојску, и то тек уз секундатство државе, те се може рећи да је формирању Народне одбране као организације претходио спонтани покрет народне одбране националних интереса. Одбор према томе није имао много стварне потребе да буди националну свест и родољубље. Његов задатак је био да их каналише у правцу државних интереса, односно у конкретном тренутку да постојећи покрет организује и води, да не дозволи да се постојећа енергија расплине или оде у нежељеном правцу. Када се горње има у виду преузимање трошкова стварања добровољачких легија од стране Одбора било би контрапродуктивно и штетно, јер би одушевљење народа спласнуло.

У првим данима по оснивању Одбора, штампа, пре свих лист *Политика*, ставила се у службу његових циљева и тако му пружила нужну медијску подршку. Сваки значајнији, па и скромнији прилог Одбору истицан је као акт патриотизма, чиме је приложништво, коме су се грађани здушно одазвали, додатно мотивисано. Прилоге Одбору давале су институције, предузећа, удружења и појединци, а нарочито су у штампи истицани прилози државних службеника и

народних посланика – они који су посредно издржавани од народа помагали су новцем народну ствар. Као похвална мотивисана је пракса да се опредељена сума за подушја на гробљима и у црквама покојницима уплати Одбору, другим патриотским организацијама или Црвеном крсту. Разна културна, и патриотска удружења, те и сами одбори Народне одбране приређивали су забаве, предавања и концерте у корист организације.²⁸

Жеља да се на сваки начин допринесе будућем успешном ратовању исказала се и у донацијама војсци не само у одећи, већ и новцу намењеном за набавку оружја. Почетком децембра 1908. потакнута војним студијама по којој слабија и мања војска може успешније да се одупре већој уколико располаже митраљезима и користи ручне бомбе *Политика* је резоновала да држави у набавци митраљеза треба да помогну патриотска и друга друштва и богати родољуби. Право народа да се меша у набавке Министарства војног *Политика* је правдала следећим убеђењем: „сви смо ми „министри“ данас, официри, војници, војнички велики логор“. Неколико дана касније чланак о одлуци Скупштине Мачванског среза да свом шестом пуку купи митраљез и народа у срезу да прикупљањем прихода набави и други, *Политика* је насловила на следећи начин: *Прве митраљезе, народ боље схвата шта му је дужност него министар војни*. Овај чланак као и претходни упућивао је, сасвим у духу општег расположења јавности, да народ без обзира на постојање институција треба и сам да делује у циљу ратне припреме. Пример Мачванског среза следили су и остали окрузи и срезови. Почетком 1909. Скупштина Београдског округа је изгласала опредељење

²⁸ Скупштина Смедеревског округа вотирала је 20.000 динара фебруара 1909. у корист Народне одбране у случају избијања рата и истовремено локалном пододбору донирала 1.000 динара. *Политика* је позвала друге округе да се угледају на Смедеревски. Прилагање 450 динара београдског адвоката Милутина Татића на име подушја умрлог синчића Одбору пренеле су готово све дневне новине као пример патриотизма. Сви српски новчани заводи дали су приликом годишњег прорачуна крајем 1908. Одбору значајне прилоге. Колико је прилога примљено током Анексионе кризе види се из чињенице да је у јулу 1909. Одбор имао близу 100.000 динара готовине, од чега је већи део уложен у домаће новчане заводе и дат на „приплод“. Пошто је Министарство иностраних дела уплатило Одбору до тада свега 86.000, а организација током свог рада имала трошкове, јасно је да разлику представља приход од прилога. ДАС, МИД, СПА, 1911, 4/17. 7. 1909, извештај Одбора за народну одбрану Врховној управи; *Правда*, бр. 319, 20. 11. 1908, 3; *исто*, бр. 323, 25. 11. 1908, 4; *Политика*, бр. 1.699, 9. 10. 1908, 2; *исто*, бр. 1.700, 19. 10. 1908, 2; *исто*, бр. 1.787, 7. 1. 1909, 3; *исто*, бр. 1.797, 17. 1. 1909, 3; *исто*, бр. 1.808, 28. 1. 1909, 2; *исто*, бр. 1.828, 16. 2. 1909, 3; *исто*, бр. 1.855. 16. 3. 1909, 3; *исто*, бр. 1.857. 18. 3. 1909, 3; *Мали журнал*, бр. 324, 19. 11. 1909, 2; *исто*, бр. 341, 6. 12, 2.

средстава из свог буџета за набавку два митраљеза београдском седмом пуку; средства за набавку једног митраљеза истом пуку одобрила је и Скупштина Космајског среза. Прилози за митраљез седмог пука сакупљали су се и од грађана у београдском хотелу „Империјал“. Једанаестом пуку трошак за набавку два митраљеза определили су Левачки и Крагујевачки срез. Једној бригади 17. пука трошак за митраљез определила је Скупштина Среза посавско-тамнавског. Непосредно пред крај кризе очекивале су се ванредне седнице окружних скупштина, те се рачунало да ће том приликом сваки округ изгласати трошак за митраљезе својих пукова. Почетком марта *Политика* је пренела вест да су се и родољубиви богаташи договорили да за потребе војске о свом трошку набаве 100 митраљеза и две батерије брдских топова. У истом смислу су се споразумевали и осигуравајући и кредитни заводи.²⁹

У жељи да допринесу отпору угрожене земље и будућим ратним напорима жене Србије нису се ништа мање одушевљено друштвено активирале од мушкараца. Чланице Одбора госпођа кнегиње Љубице, Београдског женског друштва и Кола српских сестара позвале су своје сународнице на бојкот аустроугарске робе и подршку напору мушкараца да оружаном руком пруже отпор агресији моћног суседа.³⁰ Очекивани рат на живот и смрт изискивао је

²⁹ *Политика* није имала права када је оптуживала Министарство војно, јер је оно отпочело процедуру набавке митраљеза још крајем 1907. године. После рада Артиљеријске комисије и пробе разних система, Министарство се 2. новембра 1908. одлучило да купи 100 митраљеза система Максим, немачког концерна DWM који се показао као најбољи. У доступној штампи нису нађени подаци о томе да ли су окружне скупштине остале при ранијем ставу и коначно дале новац из својих буџета за набавку митраљеза својим пуковима. Шабачка *Народна одбрана* кудила је окружну скупштину свог округа што то није учинила. Нишки округ, са друге стране јесте. Једини сачувани митраљез српске војске система Максим М 1909. на поклопцу има посвету *Народ округа нишког своје јуначком другом пешадијском пуку књаза Михаила* <http://www.muzej.mod.gov.rs/sr/muzejska-delatnost/zbirke/zbirka-fabrickog-oruzja-19-veka-do-1918-godine#.Ysv7gnZByUk> (приступљено 11. 7. 2022). Б. Богдановић, *Наоружавање српске и црногорске војске од 18. до 20. века*, Зборник Историјског музеја 31 (2003), 176–177; *Народна одбрана*, лист *Народне одбране*, бр. 3, 20. 1. 1909, 3, *исто*, бр. 4, 1. 2. 1909, 3; *исто*, бр. 11, 11. 4. 1909, 4; *исто*, бр. 31, 2. 10. 1909, 4; *Политика*, бр. 1.745, 24. 11. 1908, 1; *исто*, бр. 1.756, 5. 12, 1908, 2; *исто*, бр. 1.787, 7. 1. 1909, 3; *исто*, бр. 1.822, 11. 2. 1909, 3; *исто*, бр. 1.824, 13. 2. 1909, 2; *исто*, бр. 1.828, 17. 2. 1909, 2; *исто*, бр. 1.830, 19. 2. 1909, 2; *исто*, бр. 1.831, 20. 2. 1909, 2; *исто*, бр. 1.834, 24. 2. 1909, 3; *исто*, бр. 1.839, 28. 2. 1909, 2.

³⁰ У Београду је 25. октобра 1908. одржан митинг Српкиња које су позвале на бојкот аустроугарске и немачке робе, на коме је најзапаженији говор одржала Надежда Петровић испред Кола српских сестара. Иначе је српско друштво сматрало да жене предњаче у купавању увозне робе, те је ово иступање на митингу сматрано снажним ударцем увозу из германских земаља. *Политика*, бр. 1.695, 5. 10. 1908, 2–3; *исто*, бр. 1.703, 13. 10. 1908, 2.

према општем мишљењу много више санитетског материјала, болница и болничког особља него што је српски војни и цивилни санитет у тренутку анексије имао на располагању, те су жене прегле да прилозима, активизмом, радом и образовањем припомогну отклањању сва три недостатка. Управа Кола српских сестара је неколико месеци пре анексије схватила да је потребно повећати санитетске капацитете обучавањем жена за службу ратних болничарки. Увођењем тог курса у обичај по идеји управе Кола кроз неколико година би се успоставио „Женски болничарски ред“, вероватно нека врста службе „резервних болничарки“, које би биле врло корисне војсци у случају рата ако до њега дође. Упркос отпору патријархалне средине која се противила идеји да жене буду болничарке Коло је успело да организује добровољни курс у београдској војној болници у трајању од три и по месеца и да обучи 18 жена за болничарску службу. Мизогини ставови, бар у погледу женске болничке службе, утихнули су пред ратном опасношћу, те је позив Кола женама од 7. октобра 1908. да се упишу на ванредни женски болничарски курс у његовој организацији подржан у јавности, а војни лекари се одазвали да обучавају полазнице. Одзив је био изванредан и на курс се јавило чак око 2.500 жена, мада су примљене само оне које су задовољиле нужне предуслове за његово похађање. Пододбори Кола организовали су током јесени и зиме курсеве у Нишу, Неготину, Пироту, Јагодини, Горњем Милановцу, Врању, Паланци, Наталинцима, Крушевцу, Кучеву и Крагујевцу, те је ово друштво јако брзо ставило у изглед српској војсци за случај потребе неколико стотина обучених болничарки. Друштво је упослило своје чланице и друге грађанке и на пољу прикупљања преобуке за будуће рањенике, као и на организовању рада на кројењу завоја. У последњем подухвату успех је према *Календару Вардар*, гласилу Кола, био потпун, те су потребе војног санитета и Црвеног крста за завојима потпуно задовољене.³¹ Српско друштво

³¹ Коло наводи у свом гласилу да је пријављивање на курс било масовно и дирљиво. На курс су „похитале и старе и младе и образоване и неписмене, све без разлике сталежа и положаја“. Многе од пријављених нису испуњавале минималне услове да курс похађају, али су се нудиле да перу завоје у болницама или да доприносе макар и физичким радом. *Политика*, бр. 1.684, 24. 9. 1908, 3; *исто*, бр. 1.695, 5. 10. 1908, 2; *исто*, бр. 1.696, 6. 10. 1908, 3; *исто*, бр. 1.701, 11. 10. 1908, 2; *исто*, 1.704, 14. 10. 1908, 3; *исто*, 1.713, 23. 10. 1908, 3; *Календар вардар* 4 (1909), 24–26; *исто*, 5 (1910),

црвеног крста је у Ваљеву и Лозници дало иницијативу и извело организацију болничарских курсева.³² У Шапцу су жене опредељене за санитарску припрему рата, односно похађање курсева, припрему преобуке и завоја за рањенике, те и скупљања прилога за ратну пољску болницу, формирале сопствено удружење Шабачко патриотско женско друштво под покровитељством Друштва црвеног курса; под надзором Црвеног крста чланице су у окружној болници похађале болничарски курс.³³ Слично Шапчанкама и Одбор госпођа и госпођица са Савинца и Врачара је у новембру своју друштвену активност посветио прикупљању прилога за болницу Св. Саве на Врачару. Београдско женско друштво било је скромније, те је у исто време поручило да ће као и у српско-турским ратовима формирати ратну пољску болницу и у том циљу прикупљало прилоге.³⁴

Иако је много помогао, женски активизам није могао да надомести све што је војном санитару било неопходно. Нужност што скоријих набавки убојног материјала из средстава ванредног кредита Министарства војног од 16 милиона динара онемогућио је државу да средства кредита за војне потребе одваја и за санитар, те су се држава и друштво сетили прилично запостављеног Српског друштва црвеног крста. Угашени или неактивни одбори Друштва почели су напрасно да се обнављају, а штампа је позивала грађанство да прилаже у његову корист. Друштвени активизам и спремност на жртву захватио је већ почетком октобра и Друштво црвеног крста и његове прилагаче, те је Црвени крст Министарству војном позајмио 400.000 динара, између осталог и за набавку лаких двоколица за пренос рањеника. Дарежљивост друштва иницирала је дарежљивост грађана, новчаних завода, владарске породице, институција и

29–30; Ж. Павловић, *Српкиње у служби отаџбини и народу за време балканских ратова 1912. и 1913. г. као и за време светског рата од 1914–1920*, Београд, 1933, 8.

³² У Ваљеву је око стотину жена и девојака до јануара похађало болничарски курс под вођством др Милана Пецића управника Сталне војне болнице Дринске дивизије. *Мали журнал*, бр. 300, 26. 10. 1908, 3; *исто*, бр. 303, 29. 10. 1908, 1, 3; *исто*, бр. 386, 21. 12. 1908, 2.

³³ И у Лозници је доцније, јануара 1909, деловало Лозничко женско патриотско друштво. *Политика*, бр. 1.706, 16. 10. 1908, 2; *Народна одбрана, орган Народне одбране*, бр. 1, 10. 10. 1908, 3; *исто*, бр. 4, 24. 10. 1908, 3–4; *исто*, бр. 7, 14. 11. 1908, 3; С. Игњић, *нав. дело*, 354–355; *Споменица 1876–1936. Друштво црвеног крста Краљевине Југославије*, Београд, 1936, 80.

³⁴ *Мали журнал*, бр. 315, 10. 11. 1908, 2; *исто*, бр. 325, 20. 11. 1908, 3; *исто*, бр. 335, 30. 11. 1908, 1; *исто*, бр. 363, 30. 12. 1908, 1; *Политика*, бр. 1.723, 2. 11. 1908, 2–3; *исто*, бр. 1.766, 15. 12. 1908, 3.

разних удружења. Последња су сакупљала прилоге или организовала представе, кермесе и концерте у корист Црвеног крста.³⁵

*

У биографији Милована Миловановића, написаној углавном на основу рукописа овог српског државника, историчар Димитрије Ђорђевић наводи да је министар иностраних дела Миловановић „одмах по прогласу анексије“ сазвао новинаре, међу осталима и Јована Дучића, и рекао им „Јаукните“, а да је истовремено и сам припремао демонстрације.³⁶ Полазећи од ове две реченице, а узевши у обзир пресудни значај *Политике*, чији је сарадник био Дучић у тренутку Анексије, у организовању митинга и уопште атмосфере ратоборног расположења почевши од 5. октобра, историчар Јован Милићевић закључио је да *Политика* не само да није могла самостално раније доћи до информације о Анексији, пре него што је за њу сазнала бечка и европска јавност, већ је са разлогом истакао малу вероватноћу да је редакција листа могла самостално и на основу сопствене иницијативе да позове на рат и предузме организацију београдских протеста. Милићевић је навео јаке индиције које оснажују Ђорђевићеву тврдњу да је Миловановић имао утицаја на организовање митинга и режирање атмосфере у јавности путем штампе. Прва представља сећање Мирослава Спалајковића, тадашњег чиновника Министарства иностраних дела, да је сарадник *Политике* Јован Тановић сваки дан долазио у Министарство по вести и да му је Миловановић поклањао нарочито поверење. Друга индиција се односи на разговор Миловановића са особом повезаном са аустроугарским београдским посланством 5. октобра 1908. године. Наводно, Миловановић је ту личност уверавао да покушава и да ће чинити све да угуши агитацију против Аустро-

³⁵ Друштво црвеног крста је из свог лутријског зајма од 2.000.000 динара расписаног 1906/1907. учинило бескаматну позајмицу Министарству војном. Куповање друштвених лозова тиме је постао патриотски чин, што је штампа здушно хвалила и подстицала грађанство да окуша срећу и истовремено покаже родољубље. У корист Црвеног крста одржаване су представе у Народном позоришту, али и забаве сасвим скромних удружења, попут Београдског трамвајског удружења. *Политика*, бр. 1.694, 4. 10. 1908, 1–2; *исто*, бр. 1.703, 13. 10. 1908, 2; *исто*, бр. 1.704, 14. 10. 1908, 3; *исто*, бр. 1.727, 6. 11. 1908, 3; *исто*, бр. 1.778, 29. 12. 1908, 3; *исто*, бр. 1.797, 17. 1. 1909, 3; *исто*, бр. 1.804, 24. 1. 1909, 2; *исто*, бр. 1.855, 16. 3. 1909, 3; *Мали журнал*, бр. 277, 3. 10. 1908, 2; *исто*, бр. 306, 1. 11. 1908, 3; *исто*, бр. 328, 1. 11. 1908, 2; *исто*, бр. 335, 30. 11. 1908, 1; *Правда*, бр. 319, 20. 11. 1908, 2; *Споменица 1876–1936*, 79–80.

³⁶ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд, 1962, 97.

Угарске и да ће јој потпуно стати на крај ако добије гаранције да Монархија неће ништа предузимати против српских интереса у Босни и Херцеговини. Миловановић је наводно истом приликом рекао да уколико се у делегацијама објави Анексија неће моћи више ништа да јемчи. Трећа индиција која упућује на утицај Миловановића на јавно мњење односи се на помињане наводе Станоја Станојевића да је министар Миловановић сазвао бивше ministre и интелектуалце и позвао их да каналишу покрет незадовољних грађана на протестима.

На основу Ђорђевићевих тврдњи, описана четири податка и особености Миловановићевог карактера и његовог начина рада, Милићевић је закључио да се „са скоро потпуном поузданошћу може сматрати да је тадашњи српски министар спољних послова био доста допринео формирању престоничког јавног мњења према анексији“. Према Милићевићу Миловановић је све наведено чинио да би у земљи створио атмосферу која би му могла користити у међународним преговорима, али да му је контрола ситуације доцније измакла из руку. Закључку је додао утемељену и основану тврдњу да је без обзира на иницијативу Миловановића у Србији дошло до спонтаног револта маса.³⁷

Милован Миловановић је на неколико места у својим белешкама насталим 1909–1912, вероватно бележеним као материјал за никада написане мемоаре, оставио записе о свом утицају на јавно мњење и штампу током Анексионе кризе. У свим својим белешкама државник је написао да је по повратку у Србију након састанака са руским и аустроугарским министрима иностраних дела Извољским и Еренталом, пошто је сазнао за неминовност Анексије и након што се одлучио да тражи исправку српске границе на западу, којим би се Србија и Црна Гора спојиле путем уског појаса у Подрињу и Полимљу, сазвао новинаре и затражио од њих да буду мање агресивни спрема Аустро-Угарске. Планирао је да у тренутку проглашења Анексије српско јавно мњење натписима у штампи и протестима уједињеним у општи крик очаја и ратоборног расположења скрене пажњу европских сила на које је Србија ослањала своју спољну политику или је желела њихову подршку. Према белешкама сматрао је да би антиаустроугарско писање

³⁷ Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 97; Ј. Милићевић, *нав. дело*, 569–570.

штампе пре прогласа Анексије отупило оштрицу излива народног гнева по њеном објављивању. Велико узнемирење српске јавности и спремност на рат народа једне мале државе против велике силе по прогласу Анексије оправдао би према Миловановићу српске захтеве за надокнадом из више разлога. Јавно мњење Француске, Енглеске и Италије није могло разумети зашто је Србија оштећена Анексијом, јер није она, већ Османско царство њоме губило територије – експлозија народног незадовољства и спремност народа у Србији на рат, према односу снага самоубилачки, свакако би разјаснила значај анексије за Србију. Рачунао је да ће „крик очаја“ српске јавности најснажније утицати на руско јавно мњење, те да ће оно натерати владу тренутно слабе Русије на јачу подршку Србији. Ратоборност српског јавног мњења које је питање анексије схватило као „питање животног импулса“ те било спремно да због њега уђе у оружани сукоб према Миловановићевој рачуници могло је да му пружи адут у преговорима. Рачунао је да ће се након Анексије створити утисак да се српско-аустроугарски односи налазе на корак од рата који је могао запретити европском миру, те да ће његов минимални захтев спрам такве опасности наићи на разумевање. Енергија народног протеста требало је дакле да буде одржавана све до решења кризе. Ужарена атмосфера у Србији била му је потребна и да пред европском дипломатијом српску владу и себе постави у улогу миротвораца, који желе да примире страсти сопствених грађана; да би се мњење повратило из стања ратоборности, мада не и задовољило, био је потребан само „један мали уступак“ сила. Укратко, очекивану експлозију народног незадовољства желео је да што више распламса како би извршио притисак на европско јавно мњење и тако добио подршку европске дипломатије за своју компензациону политику. Уступак који се европским силама могао чинити малим и „јефтиним“ могао је отклонити опасност европског рата. Миловановић се надао да ће на овај начин остварити територијалну везу Србије и Црне Горе којом би се Аустро-Угарској пресекао пут према Рашкој области и обезбедити Србији нужан излаз на море. Чак и случају да се план не оствари бурна реакција српске јавности и спремност на улазак у рат без изгледа на успех од босанске би начинили балканску кризу. Српско питање би се уметнуло у систем интереса сила и унело у „велике европске рачуне“.

Држање српске јавности по прогласу Анексије Миловановић је описао као последицу сопственог рада према горе изнетом и унапред утврђеном плану. Према његовим белшкама по прогласу Анексије штампа у Србији није знала шта да чини. Новинарима, од којих у два, од четири састава у којима пише о свом утицају на јавност, помиње Дучића, поручио је да „Јаукну из свију грла“, „протестујте, вичите, на сав глас, претите грдите. Свет да добије утисак да Србија неће тек тако допустити анексију и да је готова да гине за Босну“. У белешци насталој 1909. наводи да не само да је одобравао патриотске митинге, већ да их је и подстицао; три године касније на другом месту написао је да је по прогласу Анексије дао сигнал „да се почне с патриотским митинзима“, а да је лозинка штампе и митинга имала да буде: „Или Аустрија напоље из Босне или рат на живот и смрт“. Нападе штампе против себе и протеста српске владе великим силама у којима су поменуте надокнаде Миловановић није описао као плод сопствене режије, иако их је очекивао, већ као пренагљивање које му је штетило као српском политичару, али користила као српском дипломати и утицало да се оствари његов план да пред Европом представи тежину свог и положаја владе као заговорника мирнодопске политике, чији је успех висео о танком концу и зависео од добијања територијалних компензација.³⁸

Поставља се питање зашто Миловановић није у својим белешкама навео да је штампа „јаукнула“ дан пре прогласа Анексије, односно на дан када ју је својим потписом озаконио цар Франц Јозеф, као и да је први митинг такође одржан пре, а не након њеног проглашења. Миловановић нигде у својим белешкама не помиње децидирано *Политику*, иако је, као што је наглашено, записао да се међу новинарима којима је дао сигнал 6. октобра налазио и Дучић. Уколико Миловановић није неколико пута упорно правио омашку у својим белешкама и новинаре сазвао 5. октобра, уредништво *Политике* је од неке друге високо позициониране политичке личности сазнало за предстојећи проглас Анексије и „пустила јаук“ чак и пре него што је Миловановић планирао. Дакле, индицију да је Миловановић дан пре прогласа Анексије искористио уредништво *Политике* да

³⁸ ДАС, Лични фонд Милована Миловановића, бр. 6, 10, 32. О овоме опширно и у: Д. Ђорђевић, *нав. дело*, 89–116.

наелектрише јавно мњење његове белешке не потврђују. Закључак Јована Милићевића о скоро поузданом великом доприносу Миловановића на формирање јавног мњења од прогласа Анексије зарад стицања дипломатског кредита оне са друге стране оправдавају и поткрепљују.

*

Анексија Босне и Херцеговине представљала је преломни тренутак у политичкој, војној, друштвеној и културној историји Краљевине Србије и историји Срба уопште. Иако су се Босна и Херцеговина још од 1878. фактички налазиле под потпуном контролом Аустро-Угарске, на чин Анексије српска јавност реаговала је као на изненадни тешки удар. Брзина окупљања незадовољних грађана 5, масовност београдског митинга 6. октобра и врло посећени митинзи данима потом дају за право мишљењу Јована Милићевића да би и без подстицаја министра Миловановића бунт становништва против аустроугарског акта био у довољној мери масован и изазвао сличну, ако не и исту лавину незадовољства и борбености. Анексија је прво изазвала бес, шок и ратоборност најширих слојева становништва,³⁹ а затим пробудила друштво из летаргије и коначно уверила сваког политички и национално свесног грађанина Србије да се његова држава налази на путу аустроугарског продора ка Солуну, те да је само питање времена када ће и Србија поделити судбину Босне и Херцеговине.

Огрезла у међустраничким сукобима који су узроковали политичку несталност оличену у честим промененама влада, са недовољно бројном и довољно опремљеном војском, која објективно није била кадра да успешно води рат ни са много слабијим противником од Аустро-Угарске, Србија је октобра 1908. одавала утисак државе потпуно немоћне да пружи озбиљан отпор моћном северном суседу.

Иако испољавано у афекту, ратоборно и чак изазивачко понашање политичке и културне елите и већине становника Србије спрам вишеструко надмоћније суседне велике силе може се схватити само ако се посматра кроз призму убеђења да се радило о борби за опстанак. Анексија Босне и Херцеговине

³⁹ Ј. Милићевић, *нав. дело*, 572.

схваћена је у српској јавности као први чин елеминисања Србије као политичког фактора и директан удар на њену независност. Тако схваћена она је пробудила гнев и решеност на обрачун у широким масама становништва. Повређени национални понос и осећај угрожености националних интереса слили су се одмах по сазнању о акту о Анексији у јединствени став о неопходном рату са Аустро-Угарском на митинзима у Београду и осталим градовима Србије. Излив гнева и ратоборности у првим данима кризе није зачудио никога ни у Београду ни у Бечу, међутим, на решеност престоницке и маса у унутрашњости земље да се пружи отпор без обзира на цену данима и месецима потом тешко да је ико рачунао.

Убеђење о угрожености Србије и Српства и свест о финансијској и војној слабости државе динамичан страначки живот бацио је у засенак, а слога чланова политичких странака у раду на националном пољу постала је убудуће захтевајући знак самосвести и патриотизма. Средишњи одбор народне одбране, у коме су, очигледно не без разлога, заједнички заседали представници либерала, напредњака, радикала и самосталаца, давао је пример. Слога и јединство друштвених и социјалних група припадника исте нације у тренутку који се сматрао питањем њеног опстанка карактерисали су протесне скупове и састав добровољачких дружина. Штампана се природно трудила да ту слогу истакне, те је скуп у Београду 5. октобра *Политика* описала на следећи начин: „Човек уз човека, раме уз раме, стајали су ту и сиромаси и богаташ, и старац и младић, и надничар и чиновник, и ђак и професор, и господар и слуга, стајали су сви у прочитом узбуђењу и са нестрпљењем чекали да чују прву реч, која ће им бити из срца извађена“, *Мали журнал* је децембра 1908. састав нишке ђачке Легије Синђелића, чију је слику донео на насловној страни, описао на следећи начин: „Има их богаташких синова, има их пуких сиромаса. Чиновнички, трговачки и раднички синови пружили су један другом руке и заклели се под старом добровољачком заставом Кола Рашића, да ће избавити своју браћу испод ига аустријског, или изгинути сви до једног“.⁴⁰

⁴⁰ *Политика*, бр. 1.683, 23. 9. 1908, 2; *Мали журнал*, бр. 356, 21. 12. 1908, 1.

Изгледна ратна опасност и изостанак енергичне помоћи жељених савезника су током Анексионе кризе створила уверење у широким слојевима да се у будућем сукобу народ Србије може ослонити само на сопствене снаге, слогу и учешће сваког појединца у припреми одбране и самом рату. Анексиона криза пробудили је грозничав и до тада невиђен друштвени активизам у свим сферама друштва. По Србију незадовољавајуће окончање кризе није довело до колективног западања у песимизам. Отклањање опасности схваћено је као тренутно и привремено, те је друштвени активизам иако не више тако масован у наредним годинама остао значајан. Шестомесечна колективна ратна вежба и грозничаво припремање за рат подигли су завереничким питањем нарушени углед војске, умножили санитетски кадар, попунили магацине војног санитета, довели до бољег опремања војске оружјем, док је вежбање добровољаца, пре свега ђака, створило прилично бројан кадар извежбаних младића који ће се убрзо наћи у ратним стројевима. Може се закључити према томе да је Анексиона криза многоструко допринела припреми Србије за ратове који су убрзо уследили. Уверење да је окончање Анексионе кризе само предах и добијено време за припрему пред будући окршај са вишеструко надмоћном Аустро-Угарском милитаризовала је српско друштво у напору да пружи одлучан отпор и коначно га у психолошком смислу припремило на предстојећи сукоб са северним суседом.

MOBILIZATION OF PUBLIC OPINION AND SOCIETY OF THE KINGDOM OF SERBIA DURING THE ANNEXATION CRISIS 1908–1909

Summary:

The Serbian public learned about the Annexation of Bosnia and Herzegovina even before it was officially announced. The Belgrade newspaper *Politika* on October 5, 1908 called the people to show resistance against the Annexation in protests, and the Serbian government and the king to the armed resistance to Austria-Hungary. Dissatisfaction and a warlike mood were expressed that day in the Serbian capital and throughout the country in the mass protest rallies. The next day, at the most massive meeting in Belgrade during the Annexation crisis, representatives of all parliamentary parties, except the Social Democratic, condemned the annexation from the podium and urged the government not to accept it, even at the cost of a war with much more powerful Austria-Hungary.

The feeling of national interests being threatened and the expectation of war led to a mass movement to enroll in volunteer units on October 7. The response from all social classes, especially the youth was extraordinary, and the Serbian press estimated that during October 1908, around 30,000 volunteers signed up. In the atmosphere of the danger of war, on October 9, the organization Committee of National Defense (*Odbor za narodnu odbranu*) was created. It set himself the goal of channeling the dissatisfaction of the people in order to prepare the country and the people for the war which, according to the general opinion, was inevitable.

Ordinary people got the opportunity to contribute to the resistance of their country, which gave the non-combatant part of the male population the opportunity to join the national mobilization of resistance to a powerful rival. The response of the population to help the National Defense with money and material was extraordinary. The population helped the defense of the country also in other ways, by collecting donations for the purchase of machine guns for the army or by allocating parts of the budget of smaller administrative units to the Ministry of Defense for the same purpose.

During the Annexation Crisis, insufficient medical capacities in the personnel and material of the Serbian military health system were improved thanks to the initiative of women's organizations and the willingness of the female part of the population to attend paramedic courses, apply bandages, and prepare dressings for the futures wounded. The Red Cross Society also provided assistance to the Ministry of Defense.

In short, during the nearly six months of the Annexation Crisis, a huge number of Serbian residents was preparing for military service in the event of a conflict with the Austro-Hungarian Empire. Those who could not fight or care for the future wounded, provided financial aid.

The common danger had the effect of softening political passions, and the high level of patriotism and willingness to sacrifice strengthened national pride. The diplomatic capitulation of Serbia in 1909 did not cause defeatism. Instead, the population gained self-confidence and determination to resolutely defend themselves in the conflict with Austria-Hungary, which was considered imminent.